

ÇAĞDAŞ RUS FELSEFESİNDE İNSAN VE DEĞERLER PROBLEMİ

Fahriya MEMMEDZADE*

Özet

Son dönem Çağdaş Rus Felsefesi'nde insan ve değerler konusu ciddi biçimde felsefi tahlile tabi tutulmaktadır. Söz konusu problem çağdaş Rus düşünürleri tarafından felsefi ekoller çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu aynı zamanda Rus felsefi düşüncesi ile çağdaş dünya felsefesinin de entegre olmasına neden olmaktadır. Biz bu makale çerçevesinde konu ile ilgili olarak bazı çağdaş Rus düşünürleri'nin görüşlerini tasvir ve tahlil edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Adalet, Birey, Toplum, Vicdan, Küreselleşme

The Problem of Human Being and Values in Modern Russian Philosophy

Abstract

The issue of human being and values has been critically analyzed in the works of contemporary Russian philosophy. This problem has been evaluated by Russian philosophers within the framework of philosophical schools. Such analysis also causes integration between modern Russian philosophy and world philosophy. In this article we will describe and analyze the views of some modern Russian thinkers in relation to the matter in question.

Key Words: Justice, Individual, Society, Conscience, Globalization

Giriş

İnsan ve değerler problemi, her zaman felsefenin temel konularından biri olagelmıştır. Eski ve çağdaş dönemlerde hem Batılı, hem de Rus düşünürler tarafından bu konu irdelenmiştir. Bertrand Russell'in ifade ettiği gibi Sovyetler Birliği modernitenin tam anlamıyla tahakkukunun büyük ölçüde gerçekleştiği esaslı bir proje¹ olduğuna göre söz konusu dönemde "kapalı toplum" ideolojisine uygun olarak bu konular da ele alınmıştır, diyebiliriz.

Çağdaş Rus düşüncesinde insan ve değerler problemi bireysel haklar, birey-toplum ilişkileri ve küresel değerler bağlamında ele alınarak incelenmektedir.² Nitekim uygarlıkların incelenmesi ve medeniyetlerarası diyalog gibi konular Rus felsefi düşüncesinde insan ve değerler problemi

* Arş. Gör., Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi (memmedzade30@gmail.com)

1 Bertrand Russell, *The Scientific Outlook*, London: G. Allen & Unwin Yay., 1949, s. 215.

2 A. N. Maksimova, *Filosoifiya Tsenmostey*, Moskova: Nauka Yay., 1997, s. 89.

açısından önemli yere sahiptir. M. Çeşkov'un da belirttiği üzere: "bu alandaki araştırmalar, Sovyet bilim anlayışının yalnız teorik formasyondan değil, aynı zamanda "sosyosentrik" anlayıştan uzaklaşmasına da neden olmuştur."³

Rusya'da felsefe tarihi üzerine yapılan çalışmalarla ilgili olarak şunu ifade etmemizde yarar var ki 1980 ve 1990 senelerinden itibaren eski Sovyetler Birliği ve günümüz Rusya'sında önemli gelişmeler gerçekleştirilmektedir. Söz konusu gelişmeleri dünya ve batı felsefesi ile ilgili yapılan tercümelemler üzerinden takip edebiliriz. Örneğin XX. Yüzyılın önemli filozoflarından Martin Heidegger, Hans Georg Gadamer, Paul Ricoeur, Jürgen Habermas ve diğer filozofların eserlerinin çevirileri artık 1980 senesi sonlarına doğru yayımlanmış idi. Diğer açıdan son dönemlerde Aleksandr Dugin'in ortaya attığı "Avrasyacılık" görüşü de devamlı gelişim çizgisi gösteren Rus düşünsel hayatının bir göstergesidir.

1. İnsan ve Değerler Probleminin Tarihsel Serüveni

Çağdaş Rus felsefesinde insan ve değerler problemi eskiçağ felsefesi temel alınarak tasvir ve tahlil edilmektedir. Eskiçağ etiği üzerine yapılan çalışmalarda doğal olarak insan ve değerler problemi Sokrates ile başlatılmaktadır. Nitekim Azerbaycan'da doğmuş daha sonralar ise Rusya'da filozof-ilahiyatçı olarak ünlü olan P. A. Florenskiy, felsefe tarihinde ilk defa Sokrates'in rasyonel ahlak ilkesini savunarak iyiliğin bizzat bilgiye dayanması gerektiğini belirtmektedir. Bu bağlamda bilgi ile adalet ve iyiliği analiz ederek gerçeğe ulaşabiliriz. Ona göre Sokrates değerler problemini bilgi problemi gibi sunarak iyilik ve adalet düşüncesinin incelenmesinin aynı zamanda evrensel etik değerlere götüreceğini savunmuştur.⁴

Değerler konusunda etik-felsefi düşüncenin gelişim noktası Platon'un beden ve ruh dualistik düşüncesine de dayanmaktadır. Zira Platon'a göre insanın ölümsüzlüğü onun manevi tarafına bağlıdır. Bu nedenle de değerler problemi Platon'un düşüncesinde bu bağlamda anlaşılmalıdır.⁵

L. Motorina, insan ve değerler problemini Aquino'lu Thomas'ın düşüncesi bağlamında irdeleyerek belirtmektedir ki Ortaçağ düşünürüne göre insan, dünya düzeninin esas parçasıdır. Bu anlamda insan, beden

3 M. A. Çeşkov, "Obsujdenie Naucnogo Almanaha 'Sivilizasiya i kultur. Rossiya i Vostok: Sivilizatsionne otnoşeniya'", *Vostok Dergisi*, Moskova: Akademiya Nauk Yay., 1996, No. 1, s. 171.

4 N.F. Burilo, *Filosofiya*, Moskova: Misl Yay., 2004, s. 569.

5 İ.T. Frolov, *Perspektivi Celoveka*, Moskova: Politzdai Yay., 1989, s. 24.

yönünden maddiyata, ruh ve manevi açıdan ise metafizik varlık yapısına sahiptir.⁶

Çağdaş Rus filozoflarının kabul ettiği Ortaçağ Avrupa düşüncesinde, Hıristiyan dünya görüşü hayatın tüm alanlarında etkili idi. İnsan ve değerler problemi de bu açıdan ele alınmaktadır.

Şu an, Rusya Bilimler Akademisi Felsefe Enstitüsü Başkanlığı görevini yürütmekte olan A. Hüseyinov ve meslektaşı G. İrrlits, Rousseau ve Kant'ın felsefi görüşlerini insan ve değerler problemi açısından tahlil etmektedirler. Söz konusu çağdaş filozoflara göre Rousseau felsefesi, etik alanda antropolojik ilkelere dayanmakta ve bu anlamda Rousseau, insanları eşit gören ortak değerleri esas almaktadır. Bu, antropolojide doğal eşitlik ilkesini temel almak anlamına gelmektedir.⁷ Kant ise, antropolojik sorunları etik alan çerçevesinde çözmeye çalışmaktadır. Nitekim Kant'a göre insan, kendisi için tüm bu değerler bağlamında amaç konumundadır.⁸

İnsan ve değerler problemi Hegel felsefesinde "mutlak özgürlük" kavramı çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu mutlak özgürlük, ruh ve tenin kendini gerçekleştirdiği zaman ortaya çıkmaktadır. Ruh ve ten üzerinde düşünme, insana özgürlük kapılarını açarak kendine ve başkalarına yönelik özgürce davranmasına neden olmaktadır.⁹ Marks ise, insan ve değerler problemini somut olarak tarihsel durumları işe katarak ele almaktadır. Ona göre insan, tarihin subjeksi olarak değerlendirilmekte ve doğal varlık olması yönüyle diğer insanlarla ilişkilerinde sosyal birey olarak kabul edilmektedir. Onun felsefesinde insan ve şahsiyet kavramları önemli yer tutmaktadır. Marks felsefesine göre insan, doğaya, sosyal birey düşüncesi açısından yaklaşarak ona karşı kendi şahsiyetini oluşturmaktadır.¹⁰

2. İnsan ve Değerler Problemine Çağdaş Yaklaşımlar

Gürcü asıllı ünlü Rus filozofu Z. M. Kakabadze insan ve değerler problemine değinirken eleştirel tutum sergilemektedir. O natürel veya diğer bir deyimle pozitivist anlayışın insan ve değerler konusunun sosyal ilişkiler tarafından değil, biyolojik ve doğal etkenler nedeniyle oluşturulduğunu iddia ettiğini ifade etmektedir. Nitekim bu anlamda doğal alana dayalı yasalar, aynı zamanda fizyolojik kurallar, diğer insanlara veya yakın insanlara yönelik

6 V. V. Sokolova, *Antologiya Mirovoy Filosofii*, Minsk: Ast Yay., 2001., s. 928.

7 A. Hüseyinov, G. İrrlits, *Kratkaya İstoriya Etiki*, Moskva: Misl Yay., 1987, s. 422-423.

8 Hüseyinov, *a.g.e.*, s. 461.

9 M. F. Ovsyannikov, *Gegel*, Moskva: Misl Yay., 1971, s. 177.

10 N. M. Berejnoj, *Problema Çeloveka v Trudah K. Marksa*, Moskva: Vışşaya Şkola Yay., 1981, s. 29.

sevgiyi aşlamamaktadır. Bu nedenle böyle bir anlayışa sahip olan insana göre, diğer insanlar değerleri olmaksızın nedenler halkasına dahildir.¹¹

V. A. Kondraşova, değerler probleminin toplumla ilişkisine değinerek konuyu felsefi tahlile tabi tutmaktadır. Filozofa göre öncelikle değerler, insanın gerçeğe ve adete duyduğu inançtır. Bu anlamda etik değerler, tarihsel bağlamda toplumun gelişmesi için önemli olmakla birlikte onun manevi dünyasının varoluşsal taraflarını da oluşturmaktadır.¹² Müellife göre kötülüğü yenmek yalnız sosyo-kültürel ve ahlaki değerlerin güç kazanmasıyla mümkün olmaktadır. İyilik ve kötülüğün her zaman tüm kültürlerde mevcut oluşu insanın değerler ve ahlaki girişimler neticesinde kendi şahsiyetini geliştirmesine neden olmaktadır. Değerler iç kontrol mekanizması olarak nesnel ahlaki değerleri anlayarak ilkeleri uygulama istikametinde kendine yön vermektedir. Vicdan (sovest) kavramı burada temel rol oynamaktadır. Bu anlamda ahlaki değerler maddi başarıya değil, gerçek anlamda insan onuru ve şahsiyetine saygı düşüncesine dayanmaktadır. Adalet kavramı da bu bağlamda anlaşılmalıdır. Nitekim adalet anlayışına dayalı sistemlerde bireylerin birbirlerini anlamaları ve ihtiyaçlarına uygun olarak ilişki kurmaları ortaya çıkmaktadır. Müellif bu bağlamda ahlaki değerlerin manevi gelişimimizde önemli rol oynadığını kaydederek toplumsal gelişimin de esası olduğunu açıklamaktadır.¹³

V. A. Blyumkin, üç türden değerın desteklenebileceğini belirtmektedir:

- 1- Gelenek ve adetler anlamında toplum içinde belli bir sosyal grup vasıtasıyla oluşan değerler.
- 2- Toplumsal düşüncenin etkisiyle kişinin benliğinde oluşan değerler; toplumsal hafıza tarafından kişi yönlendirilmekte ve etik normlara uygun hareket etmektedir.
- 3- Şahsi anlamda ahlaki değerlerin benimsenmesi ve bireysel ilgilere dayanılarak değerlerin uygulanması; tüm bu davranışlar vicdan kavramıyla açıklanmaktadır.

Müellif, “*utanma yoksa, vicdan yoktur*” deyimiyile durumu açıklamaktadır.¹⁴

İnsan ve değerler problemi açısından günümüzde kuantum mekaniği ve fizikte görecelik anlayışının etkisiyle insan doğasını ve psikolojisini anlamada önemli gelişmeler ortaya çıktı. Daha önceki mekanik bilim anlayışına göre insan doğasını parçalara ayırarak diğer teknik parçalar gibi anlama görüşü yaygındı. Bu anlamda bilinç, beyinde süregiden fizyolojik

11 Z. M. Kakabadze, *Problema Çeloveçskogo Bitiya*, Tbilisi: Mesniereba Yay., 1985, s. 25.

12 V. A. Kondrashov, *Çelovek v Mire Moralnih Çennostey*, Moskova: Samizdat, 2005, s. 1-4.
http://zhurnal.lib.ru/k/kondrashov_w_a/file1.shtml (17/02/2009)

13 Kondrashov, *Çelovek v Mire Moralnih Çennoste*, s. 6-11.

14 V. A. Blyumkin, *Etika i Jizn*, Moskva: Politzdad Yay., 1987, s. 19.

süreçlerin ürünü olarak görülmekte idi. Şu an ise, yapılan yeni araştırmalara göre insan bilinci yalnız fizyolojik yapıya değil, aynı zamanda onu aşabilecek bazı güçlere de sahiptir. Mistik hareketler ve davranışlar bu bağlamda değerlendirilerek mekan ve zaman anlayışları bazen bu anlamda ortadan kalkmaktadır. Böylece paradoksal anlamda insan doğası konusunda iki görüş mevcuttur. Nitekim psikologlar, bu iki görüşe dayalı yapının insanda olduğunu varsayarak ortaya çıkan psikolojik sorunların bu güç ve anlayışlardan kaynaklandığını belirtmektedirler.¹⁵

Rus filozoflara göre çağdaş dönemde Batılı düşünürler haklı olarak küresel anlamda teknolojinin gelişiminde tehlikeli yönlere dikkatleri çekmektedirler. Bu anlamda teknolojik gelişim, insanın hayat serüveninde tehlikelerle karşı-karşıya kalmasına neden olmaktadır. Bu çerçevede insan hayatının kendisi, bizatihi değerli olduğu için “teknolojik fetişizm”e felsefi anlamda yanıt bulunmalı ve çözüm üretilmelidir.¹⁶

Bu bağlamda ifade etmemiz gerekir ki çağdaş Rus düşünürleri değerler problemini ele alırken aynı zamanda küreselleşme konusunu da değerlendirmektedirler. Onlara göre küreselleşme bazı güçler tarafından Batılı olmayan ülkelerde kaynakları elde etme ve gerekli malzemeleri edinme amacını gütmektedir. Nitekim N.Simoniya, çağdaş küreselleşme düşüncesinin Batılı ülkeleri iş veya çalışma adı altında “yeni koloniler”e sahip olmaya teşvik etmektedir.¹⁷

Günümüzdeki gelişmelere rağmen dünyada kötü durumların daha da arttığı bir gerçektir. Bu bağlamda kültürler arası diyalogun önemi artmaktadır. Söz konusu düşünce maddi ve manevi değerler sonucu oluşmuş kültürlerin araştırılmasını odak haline getirmektedir. Uygarıkların incelenmesi ve diyalog gibi konular Rus felsefi düşüncesine büyük etki yapmaktadır.

2.1. Birey ve Toplum Bağlamında Değerler

İnsan, doğumundan itibaren biyolojik yapısıyla beraber psikolojik ve sosyal yapısal seviyeleri de kendinde barındırmış şekilde dünyaya adım atmaktadır. Söz konusu yapılar ilişkiyel niteliktedir ve bir bütün olarak insanın şahsiyetini oluşturmaktadır. Nitekim insan, kendi bireyselliğini muhafaza ederek toplum gelişimine bu bağlamda katkı sağlamaktadır. Bu anlamda bireyin gelişimi aynı zamanda toplumun gelişiminin göstergesidir.

Ünlü antropolog-filozof A. S. Ahiezer’e göre ilk defa A. Puşkin, Rus kültüründe bireysel değerlerin metafiziğe değil, bireyin kendisine

15 P. S. Gureviç, “Fenomen Deantropologizasi Çeloveka”, *Vaprosi Filosofii Dergisi*, Rusya Bilimler Akademisi, No-3, 2009, s. 30-31.

16 Z. M. Kakabadze, *Problema Çeloveçskogo Btiya*, s.10.

17 N. A. Simoniya, “Dogonyayushee Razvitie Nezapada Versus Zapodnoy Modeli: Krugly Stol”, *Zapad-Nezapad Dergisi*, No-12, 1996, s. 6-9.

dayanarak açıklanması gerektiğini kendi felsefi şiirlerinde ifade etmiştir. Daha sonra Puşkin'i izleyerek Lermantov, bireyselliğin anlamı ve güzelliğin birey açısından anlaşılmasının önemini belirterek geleneksel görüşleri bu bağlamda eleştirmiştir. Tüm bunlar Rus kültüründe bireyin kültürel ve değerler bazında anlaşılmasına neden olmuştur. Bu anlamda Puşkin ve Lermantov yeni insanı aramıyor, aynı zamanda onu oluşturuyordu.¹⁸

Ünlü Rus düşünürü N. A. Berdyayev birey ve toplum ilişkisini Rus kültürü bağlamında değerlendirmektedir. Ona göre "Rus Kollektif" anlayışı Avrupa halkları içerisinde kendine özgün yere sahiptir. Ancak birey veya kişisel anlayış Rus kültüründe yeteri kadar henüz gelişmemiştir.¹⁹

V. İ. Mildon, ünlü Rus düşünürü N. Berdyayev'in görüşlerini bu bağlamda tahlil etmektedir. O, Berdyayev'in bireyselliği, egoist anlayışla bir tuttuğunu belirtmektedir. Halbuki bu anlayışlar farklıdır ve bireysellik olmadan toplumun sağlıklı oluşumu mümkün gözükmemektedir. Çünkü egoizm, insan doğası gereğince biyolojik bir eğilimdir ve iç güdüye dayalıdır. Birey anlayışı ise, bilinçli bir eğilimdir ve biyolojik sınırların aşılmasıyla gerçekleştirilmesidir. Bu zaman insan doğası, bireysel anlamda kendini daha fazla keşfetmektedir.²⁰

Bireysellik düşüncesi her şeyden önce benzersiz bir düşünce biçimi olarak tarihin öznel durumudur. Kişiliğin oluşması için gerekli ortam yoksa ve eğer birey toplumun bir ilintisi (araz) ise o, her zaman obje olarak kalacaktır ve hiç bir anlam ifade etmeyecektir. Bu bağlamda toplum ve birey üzerine Puşkin'in düşünceleri Rus kültürünün düşünsel anlamda geçirdiği evreleri anlamamız açısından önemlidir. Nitekim Puşkin 1823 senesinde Kışnev'den Odessa'ya dönerken Aleksandr Turgenev'e şöyle yazmaktaydı: "Üç yıl süreyle benim can sıkıcı Asya ortamında yaşamam, değerler ve özgürlüksüz ortamı anlamama neden olmuştur."²¹

2.2. Davranışçılık ve Varoluşçuluk

Çağdaş dönemde Rus filozofları davranışçılık ekolünü ciddi biçimde ele almışlar ve bu bağlamda kendi görüşlerini belirtmişlerdir, diyebiliriz. Rus felsefesinde bu teoriyi savunanlar, "şahsiyet" anlayışını insanın tüm hayatı boyunca kazandığı deneyim olarak görmektedir. Bu nedenle bu felsefi görüş, insanın manevi ve etik tarafını incelemektedir. Nitekim kültür de bu bağlamda, insanın kendisi veya şahsiyeti ile toplum arasındaki ilişkiler sonucu oluşmaktadır. Diğer açıdan yeni dönem davranışçı filozoflara göre,

18 A. S. Ahiezer, "Problema Subekta:Çelovek-Subekt", *Vaprosi Filosofii Dergisi*, Rusya Bilimler Akademisi, No-12, 2007, s. 12.

19 N. Berdyayev, *Mirosozersanie Dostoievskogo*, Moskova: Zaharova Yay., 2001, s. 124.

20 V. İ. Mildon, "İndividualizm i Egoizm (vvedenie v sovremennuyu etiku)", *Vaprosi Filosofii Dergisi*, Rusya Bilimler Akademisi, No-6, 2008, s. 43-47

21 G. P. Fedotov, *Rojdenie Svobodı*, Moskova: Noviy Grad Yay., 1952. s. 113.

psikolojik ve empirik yöntemler kullanılarak bazı etik normlar eğitimde uygulamaya geçirilebilir. Bu anlayış, bir anlamda empirik psikoloji, etik ve pratik eğitimin sentezinden oluşmaktadır.²² Gelinek noktada ise insanın şahsiyeti, onun iç dünyasında oluşacak süreçlerin, davranışçı felsefenin yardımıyla ortaya çıkarılacağına inanılmaktadır. Bu açıdan etiğin yardımıyla insanın gelişim evrelerini, aynı zamanda etik değerlerin gelişim seviyelerinin araştırması yapılabilir. Nitekim Rus filozofları bu anlamda L. Kohlberg'in görüşlerine katılarak, etiğin mahiyeti, içeriği ve normlarıyla ilgili olan felsefi sorunlara yanıt bulunmadan, şahsiyetin etik gelişimini anlayamayacağımızı özellikle vurgulamaktadırlar.²³

Çağdaş dönem Rus felsefesi insanın iç dünyasına önem vererek onun özgürce eylemde bulunabileceği faaliyet alanının genişletilmesi açısından değerler felsefesi bağlamında kendi görüşlerini aktarmaktadır. Nitekim R.M. Gabitova, K.Jaspers üzerine yaptığı araştırmalarda varoluşun içsel bir durum olarak insanın benlik düşüncesi ile ortaya çıktığını ifade etmektedir.²⁴

Çağdaş Rus düşünürleri varoluşçu felsefede daha çok özgürlük probleminde değinmektedirler. Zira manevi varoluş özgürce kendini dünyaya açmakta ve böylece kendi dünyasını kurmayı da başarmaktadır. Bu bağlamda insan hem kendi fiziksel-psikolojik durumlarını, hem de dış dünyayla olan ilişkilerini mesafeli bir biçimde anlayabilir. Nitekim Y. Lutman'a göre yalnız insan, dış dünyayı da hesaba katarak kendi benliğini araştırma nesnesi haline getirebilir. Bu da kendi üzerinde düşünmekle olur.²⁵

Sonuç

Çağdaş Rus felsefesinde insan ve değerler problemi önemli felsefi konulardan biri olarak araştırılmaktadır. Bu anlamda Rusya'nın yeni jeopolitik durumu ve eski Sovyetler Birliği felsefi serüveni de dikkate alınmaktadır. Diğer açıdan ise konuyla ilgili olarak önemli çeviriler yapılmaktadır. Konuyla ilgili çağdaş Rus Felsefesi'nde farklı ekollerin savunucularına rastgelebiliriz. Henüz tam anlamda ise, yetkin bir seviyeye ulaşılmamakla birlikte hızla gelişen bir değerler felsefesinden bahsedebiliriz. Ulaştığımız önemli tespitlerden biri de şudur ki genel olarak çağdaş Rus Felsefesi'nde, özel anlamda ise insan ve değerler problemi ile ilgili olarak önemli çalışmalar yapılmakta ve düşünürler yetişmektedir. Tüm bu gelişmeler elbette ki gelecekte Rusya'nın medeniyetlerarası diyaloga ve dünya felsefesine önemli katkılar sağlamasına imkan tanıyacaktır.

22 N. A. Golovko, *Moral, Soznanie i Povedenie*, Moskova: Nauka Yay., 1986, s. 63.

23 Golovko, *Moral, Soznanie i Povedenie*, s. 69,

24 R. M. Gabitova, *İndivid i Liçnost v Filasofii Karla Yaspersa*, Moskova: Nauka Yay.,1989, s. 337.

25 Y. Lutman, *Besedi o Russkoy Kulture*, Tartu: Tsu Yay.,1994, s. 154.

Kaynakça

- Ahiezer, A. S., "Problema Subekta:Çelovek-Subekt", *Vaprosi Filosofii Dergisi*, Rusya Bilimler Akademisi, No-12, 2007, s. 3-15.
- Berejnoj, N. M., *Problema Çeloveka v Trudah K.Marksa*, Moskva: Vişşaya Şkola Yay., 1981.
- Berdıyayev, N., *Mirosozersanie Dostoevskogo*, Moskova: Zaharova Yay., 2001.
- Blyumkin, V. A., *Etika i Jizn*, Moskva: Politzdıat Yay., 1987.
- Burilo, N. F., *Filosofiya*, Moskva: Mısl Yay., 2004.
- Çeşkov, M. A., "Obsujdenie Naucnogo Almanaha 'Sivilizatsii i kultura. Rossiya i Vostok: Sivilizatsionne otnoşeniya' ", *Vostok Dergisi*, 1996, No-1, 169-181.
- Gabitova, R.M., *İndıvid i Liçnost v Ffilasofii Karla Yaspersa*, Moskova: Nauka Yay., 1989.
- Golovko, N. A., *Moral, Soznanie i Povedenie*, Moskova: Nauka Yay., 1986.
- Gureviç, P. S., "Fenomen Deantropologizatsii Çeloveka", *Vaprosi Filosofii Dergisi*, Rusya Bilimler Akademisi, No-3, 2009, s. 19-31
- Fedotov, G. P., *Rojdenie Svabodi*, Moskova: Noviy Grad Yay., 1952.
- Frolov, İ. T., *Perspektivi Celoveka*, Moskova: Politzdıat Yay., 1989.
- Huseynov, A., *Kratkaya İstoriya Etiki*, Moskva: Mısl Yay., 1987.
- İrrlits, G., *Kratkaya İstoriya Etiki*, Moskva: Mısl Yay., 1987.
- Kakabadze, Z. M., *Problema Çeloveçskogo Bitiya*, Tbilisi: Mesniereba Yay., 1985.
- Kondrashov, V. A., *Çelovek v Mire Moralnuh Çennostey*, http://zhurnal.lib.ru/kondrashov_w_a/file1/shtml, Moskova: Samizdat, 2005, (17.02.2009), s.1-24.
- Lutman, Y., *Besed o Russkoy Kulture*, Tartu: Tsu Yay., 1994.
- Maksimova, A. N., *Filasofiya Tsennostey*, Moskova: Nauka Yay., 1997.
- Mildon, V. İ., "İndividualizm i Egoizm (vedenie v sovremennuyu etiku)", *Vaprosi Filosofii Dergisi*, Rusya Bilimler Akademisi, No-6, 2008. s. 43-54.
- Ovsyannikov, M. F., *Gegel*, Moskva: Mısl Yay., 1971.
- Russel, Bertrand, *The Scientific Outlook*, London: G. Allen & Unwin Yay., 1949.
- Sokolova, V.V., *Antologiya Mirovoy Filosofii*, Minsk: Ast Yay., 2001.
- Simoniya, N. A., "Dogonyayushee Razvitie Nezapada Versus Zapodnoy Modeli Krugly Stol", *Zapad-Nezapad Dergisi*, No.12, 1996. s. 6-24.